

לאומיות ופוליטיקה יהודית פרספקטיבות חדשות

עורכים

יהודה ריינהרץ יוסף שלמון גדעון שמעוני

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

לאומיות ופוליטיקה יהודית
פרספקטיבות חדשות

לאומיות ופוליטיקה יהודית

פרספקטיבות חדשות

עורכים

גדעון שמעוני

יוסף שלמון

יהודה ריינהרץ

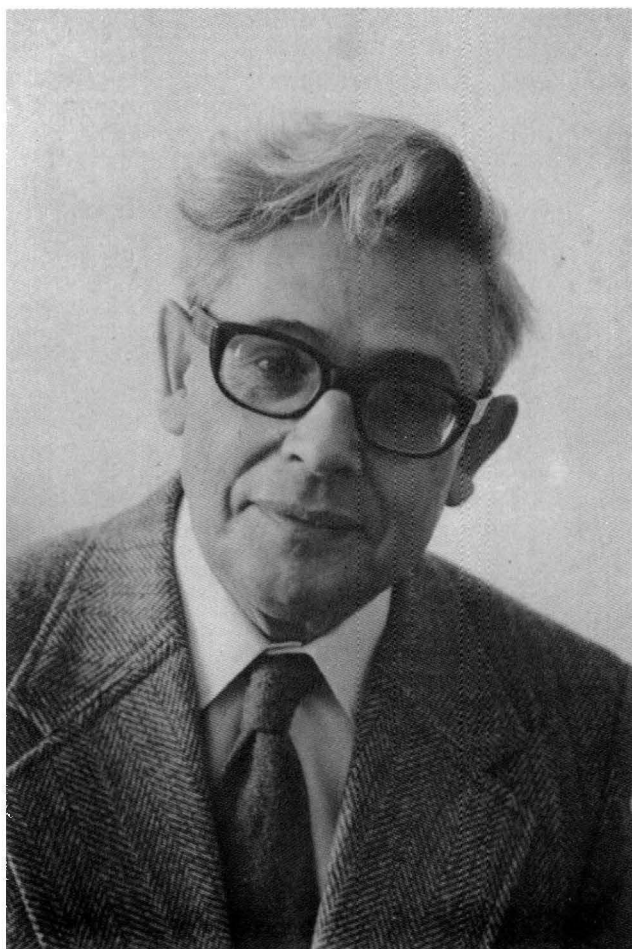

מכון טאובר
אוניברסיטת ברנדייס
בוסטון

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל
ירושלים

לזכר שמואל אטינגר

כ"ו בסיון תרע"ט – י"א בתשרי תשמ"ט
22.9.1988 – 24.6.1919

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), פרופ' מרדכי ברזילאי, פרופ' יעקב ברנאי
צבי יקותיאל, פרופ' מרים ירדני, פרופ' יוסף טוב עסיס, פרופ' יוסף שלמון
מרכז המערכת: מעין אבינרי-רבהון

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

המבוא והמאמרים של י' פרנקל, י' ריינהרץ ופ' מדינג
תורגמו על-ידי אירית סיון

מסת"ב x-111-227-965 ISBN

Catalogue No. 185-378 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ז

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף־חן') בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

9	מבוא	
	התבוללות והישרדות בקרב יהודי אירופה במאה ה־19:	יונתן פרנקל
23	לקראת היסטוריוגרפיה חדשה?	
57	חקר הלאומיות כפנומן היסטורי	חדוה בן־ישראל
81	הלאומיות היהודית כלאומיות אתנית	גדעון שמעוני
93	שורשי הפוליטיזציה של הציונות בתפוצות	יהודה ריינהרץ
115	דת ולאומיות בתנועה הציונית בראשיתה	יוסף שלמון
	עבודת הקולטורא: בין אומה יוצרת תרבות לתרבות יוצרת	יעקב שביט
141	אומה בהקשר של הלאומיות היהודית החדשה בארץ ישראל	
	הדיפלומטיה היהודית במאה ה־19: ראשית הלאומיות	דניאל גוטיין
159	היהודית?	
	על שאלת הזהות הקולקטיבית היהודית בעיצוב תנועת	משה מישקיןסקי
177	הפועלים היהודית	
189	הפוליטיזציה של החיים היהודיים במאה העשרים	פנחס מדינג
	לאומיות יהודית ולאומיות של מיעוטים אחרים במדינות	מתתיהו מינץ
201	רבות־לאומים	
225	האם היישוב בארץ ישראל הוא הגשמת הלאומיות היהודית?	ישראל קולת
253	רכיבים של האתוס הלאומי במעבר מיישוב למדינה	אניטה שפירא
273	מפתח	
V	סיכום באנגלית	גדעון שמעוני

מבוא

תוכנו של ספר זה הינו פועל יוצא של כנס חוקרים שקיימו מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ומכון טאובר באוניברסיטת ברנדייס באוקטובר 1992, לזכרו של פרופ' שמואל אטינגר המנוח, על הנושא 'הלאומיות היהודית במאות ה-19 וה-20 לאור ההיסטוריו-גרפיה החדשה'.

שני המאמרים הראשונים פורשים בפנינו את שתי יריעות הרקע לדיון: ההיסטוריוגרפיה של תולדות ישראל במאה ה-19 וחקר תופעת הלאומיות בכללה. יונתן פרנקל פורש את היריעה הראשונה בנתחו את השינויים שחלו בתיאורים ההיסטוריוגרפיים של התהליכים העיקריים שהשפיעו על תולדותיה של יהדות אירופה במאה ה-19: ההשכלה, האמנציפציה, ההתבוללות, ההכרה הלאומית המתעוררת והפעילות המדינית היהודית. לטענתו, משנות השלושים עד סוף שנות השישים של המאה ה-20 נהנתה האסכולה ההיסטוריוגרפית, שניתן לזהותה כיהודית-רוסית ולאומית, ממעמד של זרם מרכזי. תחילתה של האסכולה בהיסטוריוגרפיה של שמעון דובנוב משלהי המאה ה-19, ועם מייצגיה העיקריים נמנו בן-ציון דינור ורפאל מאהלר, ובשינויים ניכרים גם שמואל אטינגר. משום הפרספקטיבה הלאומית הבסיסית שלה היתה אסכולה זו ביקורתית כלפי הויתור על המימד היהודי הלאומי, שהחל עם הענקת האמנציפציה ליהודים בצרפת בשנת 1791, והיא הדגישה את השפעתם המפוררת והמבוללת של תהליך האמנציפציה ושל תנועת התיקונים בדת. התמונה ההיסטוריוגרפית שציירה אסכולה זו היתה דו-קוטבית בעיקרה. התהליך ההיסטורי נתפס כמתח בסיסי שבין כוחות צנטריפוגליים וכוחות צנטריפטליים, כאשר ידם של הראשונים על העליונה, עד צמיחתה של הלאומיות היהודית בשנות השמונים של המאה ה-19. היא נטתה לעשות דיכטומיה בין יהודי מערב אירופה ומזרח ככל הנוגע למצב היהודים ולמודעותם.

פרנקל מעמיד אל מול המסורת ההיסטוריוגרפית הזו, שתחילתה בדובנוב, מספר גדל והולך של מחקרים היסטוריים חדשים. כך נוצר תיאור היסטוריוגרפי רבגוני ומורכב יותר. פרנקל מציע ששינוי זה (והוא יותר רוויזיה מאשר 'רוויזיוניזם' מכונן) יוסבר לא רק לאור העובדה שחלף עידן הויכוח האידיאולוגי הנוקב שבין היהודים הלאומיים למתנגדיהם "המתבוללים", אלא גם כתוצאה מהשפעתן של גישות שמקורן במדע החברה ומריבויים של מחקרים אמפיריים בתחומים רגיונליים. אלו הביאו להבחנה בין

גילויים של סיגול תרבותי לבין התבוללות, ולשינוי בהנחת היסוד שקבעה כי המודרניזציה בהכרח מפוררת את האתניות.

התמונה המתקבלת לדברי פרנקל, אינה בצבעי שחור ולבן אלא יותר בגוונים של אפור. לאורן של נקודות הראות ששונות, נראים תנועת ההשכלה ותהליך האמנציפציה כפעולות גומלין רבות פנים בין תהליכים צנטריפטליים וצנטריפוגליים הרבה יותר מאשר שיערו קודם לכן. אין מדובר רק בכוונות ובתוצאות שאינן חופפות לחלוטין, אלא בתוצאה סופית שבו־זמנית היא מפוררת ומאחדת, מפרקת ומשקמת. תהליך האמנציפציה של יהדות גרמניה שוב אינו נתפס כתקדים פרדיגמטי, שבעקבותיו באה התנסותן של קהילות יהודיות אחרות. התברר כי יהודי אנגליה, למשל, התערו מבחינה חברתית לפני יהודי גרמניה, ללא כל קשר לשאלות אידיאולוגיות. כך גם הצטברו הוכחות המגלות, שבתהליך המודרניזציה של יהודי רוסיה היתה תנופה רבה יותר משהניחו בתחילה. התברר כי הכירסום שחל בייחודיותן של השפה, של הדת ושל התרבות לא הוביל בהכרח לאובדן הזהות האתנית. המודרניזציה עצמה סיפקה ליהודים צורות חלופיות של לכידות, ואלה באו לידי ביטוי בהערכות מחדש של קשרים חברתיים, של פעילויות פילנתרופיות ומדיניות ושל מבנים מוסדיים. כאן טמונה תרומתן של התפיסות המתוקנות הללו להבנתנו את ראשית הלאומיות היהודית ואת טיבה של הפוליטיקה היהודית, שהם נושאי המרכזיים של ספר זה. הן מתדרות את תופעת עמידתה של האתניות היהודית, ויותר תשומת לב מוקדשת לכוחות המלכדים ולמודעות האתנית המתמדת הפועלים על החיים היהודיים לא רק במזרח אירופה אלא גם במערבה. כתוצאה מכך שוב אין הלאומיות היהודית נתפסת כהתפרצות פתאומית שניתן לתארכה לשנות השמונים של המאה ה־19.

לשינוי זה בהתמקדות המחקר מתלווה גם השינוי שחל בהבנתנו את התהוות המדיניות היהודית המודרנית. נראה שזו קדמה להתעוררות הלאומית של שנות השמונים. מסתבר עתה, שדפוסי המדיניות היהודית והפעילות הדיפלומטית במאה ה־19, על אף שהתבססו על הדחף האמנציפציוני לקדם את השתלבותם של היהודים בכל ארצות מגוריהם באשר הם, לא היו נטולים שניות וכי המודעות הלאומית הנמשכת מדורות מילאה בהם תפקיד לא מבוטל.

חדוה בן־ישראל פורשת את יריעת הרקע השנייה עם ניתוח מצב המחקר בנושא הלאומיות כפנומן היסטורי. היא סוקרת את הזרמים העיקריים בספרות ההיסטורית מאז המאה ה־19 ועד לימינו. הדור הראשון של ההיסטוריונים התמקד בגישה, שהרעיון הלאומי הינו הגורם המחולל העיקרי. הדור השני העביר את הדגש אל התנאים הכלכליים־חברתיים, מדיניים ותרבותיים הקשורים למודרניזציה. ראייה זו מיקדה לחלפין את תשומת הלב, לתפקיד שהיה להתקדמות הטכנולוגית באמצעי התקשורת,

לצורך הכלכלי-חברתי של המדינה המודרנית בהומוגניזציה תרבותית ואידאולוגית, ולכושר ההמצאה של האינטלקטואלים כמחוללי לאומיות. דגשים אלו הסירו את המסווה מעל הרעיון (שהופץ, בדרך כלל על-ידי האידאולוגים הלאומיים עצמם), ולפיו הלאומיות המודרנית הינה התעוררות ספונטנית של תופעה, שהיתה רדומה אך קיימת מאז ומתמיד בתולדות האנושות. הלאומיות נתפסה עתה מבחינה היסטורית כתוצאה המתבקשת מן. המודרניזציה. פיתוח נוסף לפרשנות זו של הלאומיות הנית, שהיא ה'אמצאה וטופחה על-ידי שליטים מניפולטיביים או מעמדות חברתיים, כל אחד ומניעיו שלו. על-פי הבנה "אינסטרומנטלית" זו לא זו בלבד שהאומה כ'קהילה מדומינת' ('Imagined Community', על-פי מינוח של בנדיקט אנדרסון, המצוטט עתה רבות) נוצרת מכוח תהליכים דטרמיניסטיים מסוימים, אלא שהיא מומצאת במתכוון על-פי האינטרסים של אליטות מסוימות.

בן-ישראל מציינת לחיוב את העובדה שחוקרים אלה הראו כי יש להבין את הלאומיות לא רק כעניין של מנטליות או של רגש, אלא בראש ובראשונה כעיקרון מדיני. הלאומיות מניחה מראש כי לכל אומה יש צורך וזכות לריבונות מדינית: מטרתה הבסיסית היא סילוקה של ההבחנה בין חברה למדינה, או במילים אחרות – השגת חפיפה אופטימלית בין אומה למדינה. בן-ישראל מזהירה מפני הבחנה טיפולוגית הנעשית לעיתים תכופות בין לאומיות 'ליברלית', שצרפת משמשת לה כדוגמה קלסית, ובין לאומיות 'אורגנית' המתאפיינת בדוגמה הגרמנית. היא טוענת כי בעקרון הלאומיות, ובכלל זה גם זו של צרפת, טבוע מלכתחילה פוטנציאל של הדגשת שני כיוונים אלה בהתאם לנסיבות. טיפולוגיות כגון אלו, שהחלו בהן חוקרים חלוצים בשטח זה כמו קרלטון הייז והנס קון, סייעו להכנסת שיפוט מוסרי, אשר גרע מן ההבנה ההיסטורית האובייקטיבית של התופעה. במקום להשוות טיפוסים של לאומיות עדיף להשוות בין דרכיהן ההיסטוריות של התנועות הלאומיות בהתאם לתנאי הזמן והמקום שבהם הן פעלו.

למרות שבן-ישראל מקדמת בברכה את נקודת ההשקפה של האסכולה ההיסטורית ה'אינסטרומנטלית', היא מזהירה מפני הסברים מכניים מדי. אין להסביר את הלאומיות רק כתהליך מניפולטיבי, שבו לאובייקטים האנושיים – כלומר, לאנשים שאמורים להיות אומה – אין לכאורה זהות תרבותית כלשהי ונטיות קדומות קיימות, ולפיכך אין הם ממלאים תפקיד אוטונומי בהתהוות הלאומיות. אפילו אם בדרך כלל רגש לאומי מומצא ומגויס על-ידי אליטות כלכליות ואינטלקטואליות המעוניינות בקידום האינטרסים שלהן, אלו אינן פועלות בחלל הריק. הן מושפעות מן הזהות התרבותית הטבועה בציבור שבו הם פועלים. לכל תנועה לאומית קונטקסט היסטורי משלה; הקובע את הסמלים שייבחרו ואת אסטרטגיות הגיוס של האליטות המפעילות את המניפולציות. תיאור היסטורי מאוזן של כל לאומיות שהיא חייב להאיר את הקשר שבין התנאים

החומריים המשתנים, את הזהות האתנית-תרבותית הטבועה מקודם בנפשות הפועלות, ואת אמצעי המניפולציה המופעלים על-ידי אליטות מסוימות.

במקום שבו מסיימת בן-ישראל את סקירתה על ההיסטוריוגרפיה של הלאומיות מתחיל גדעון שמעוני את הדיון בלאומיות היהודית. ברוח הניתוח שהיא הציגה, הוא מציע נקודת ראות חדשה לצורך הבנת הורתה ולידתה של הלאומיות היהודית, ובעיקר בלבושה הציוני. הוא טוען, כי יהיה אשר יהיה יתרון האנליטי של תיאוריות – כמו זו של ארנסט גלנר – אשר שמות את הדגש על תפקיד המודרניזציה ביצירת הלאומיות, ערכן מוגבל כשמדובר בדוגמא היהודית. מה שהן מצליחות להסביר הוא פירוקה של האוטונומיה היהודית הקורפורטיבית והדחף של היהודים להשתלב בכל מדינה ומדינה. אך דווקא בהסברת התהליך ההפוך, כלומר, סיבה התהוות הלאומיות היהודית, הן לוקות בחסר ומסתפקות בהצגתה כתגובת-נגד לאנטישמיות. לאורה של הפרספקטיבה האמפירית המתוקנת שלנו בדבר עמידותם של הייחוד האתני היהודי והמודעות אליו למרות המודרניזציה (פרספקטיבה שאותה הציג, כפי שצינו לעיל, יונתן פרנקל), טוען שמעוני כי רק תיאוריה של לאומיות המכירה במשמעות העצומה שיש לתודעה האתנית הקיימת משכבר, יכולה ליצור מסגרת מספקת לשם הבנת הלאומיות היהודית.

גישה כזו מוצא שמעוני בתפיסתו של אנטוני ד' סמית. עלי-פיה הוא מציע להסביר, כי התהוות הלאומיות היהודית היא בפירוש דוגמא ל'לאומיות אתנית' שהתעוררה עקב שילוב של רעיונות שפותחו בתוך קבוצות מסוימות של האינטליגנציה היהודית במאה ה-19. פלג גדול מן האינטליגנציה היה מעוגן במציאות האובייקטיבית של האתניות היהודית הנמשכת וגילה תודעה אתנית מושרשת וחסרת פניות. האינטליגנציה ה'אתניסיסטית' הזאת חיפשה אחר סינתזה שתשמר את היהודיות ובה בעת תקל על ההשתלבות בחברה הרוב. ה'אתניסטים' משמש כאן בהוראה של הגנה על מאפייניה של האתניות – כמו הרגשת שותפות במוצא, בשפה, במורשת התרבותית-דתית, וקשר אל נחלת אבות – על שום היותם ערכים בעלי דירוג גבוה. עם זאת, הניצוץ שהניע את הביטוי העיקרי של הלאומיות היהודית, הציונות, היה ההתלכדות בין הגרעין הזה של נושאי דגל האתניות לבין חלק מסוג אחר של האינטליגנציה – זה שנשא את דגל ההשתלבות – אך, בעיקר בשל האנטישמיות, שינה את האוריינטציה האידיאולוגית שלו בסוף המאה ה-19. ליאו פנסקור ותיאודור הרצל הם מייצגיו של פלג זה של האינטליגנציה. התלכדות שלישית נוצרה על-ידי פלג של רבנים אורתודוקסים, ששאבו ממסורת של פרשנות משיחית וגם מתוכניות ליישובה של ארץ ישראל מחדש שנוסחו במהלך המאה ה-19.

מכאן שלפי נקודת המבט שמציג שמעוני, הלאומיות היהודית הינה תופעה הנובעת ממצאות אובייקטיבית של אתניות יהודית המתמשכת למרות המודרניזציה; התפתחות

שקודמה על-ידי פלגים מסוימים של האינטליגנציה היהודית, שהם עצמם הינם תוצר של המודרניזציה. התהוות הציונות נתפסת כהתקדמות לאורך ציר זמן אנכי מן האתניות אל הלאומיות המסויגת, שניתן לכנותה בשם לאומיות תרבותית, ומשם ללאומיות המובהקת החותרת להשגת חפיפה אופטימלית בין הקבוצה האתנית והמדינה הריבונית. הסתכלות באותה תופעה מפרספקטיבה אופקית תורמת להבנת הציונות כתופעה הכוללת בתוכה בעת ובעונה אחת גם נימות של תודעה אתנית וגם של לאומיות מובהקת. יתר על כן, גילויי הציונות כיום בקרב יהודי התפוצות ממשיכים להיות מה שהיו מאז ומתמיד בארצות העולם החדש – ביטוי של תודעה אתנית יותר מאשר גילוי ממשי של לאומיות.

נקודת ראות מקבילה מציע יהודה ריינהרץ, אשר מתחקה אחר שורשי הפוליטיזציה של הציונות. הוא מסביר את התגבשותה של האידיאולוגיה הלאומית כתוצאה מן העימות בין המשגות יריבות של השאלה היהודית במאה ה-19. גישות מנוגדות לסוגיות מסוימות, כגון אמנציפציה והגירה, התגבשו לאידיאולוגיות מתחרות, כאשר לצורך הויכוח נדרשו עמדות אלו להגדרה במונחים של עיקרון כללי, יותר מאשר כנושאים נפרדים להתדיינות. כאשר נתחמו גבולות ההבחנה האידיאולוגית בין עמדותיהם המגובשות של הציונות מחד ושל מתנגדיה מאידך, החלה להתפתח הפרדה מדינית פנימית בתוך הציונות עצמה. דבר זה יצר קשת של סיעות אידיאולוגיות, וכל אחת מהן התמסרה למטרה לאומית מסוימת, שלה ייחסה את החשיבות הגדולה ביותר.

הזירה העיקרית להתפתחויות הללו היתה מזרח אירופה, אולם ריינהרץ מתחקה אחר שורשים שונים של תמיכה בציונות גם אצל יהודי המערב. אחד מהם הוא מסורת התמיכה ביישוב בארץ הקודש. גורם נוסף אשר הכשיר את הקרקע להפיכתם של חלק מיהודי המערב לציונים היה הסגנון האסרטיבי, שאותו נקטו לשם הגנה על הזכויות והאינטרסים של היהודים ושבמהלך המאה ה-19 נמצא לו יותר ויותר ביטוי. גם כ"ח (שנוסדה ב-1860) וגם הצנטרלפריין (Centralverein) (שנוסד ב-1893) הוקמו על-ידי דור של ליברלים יהודים שגילו ביטחון עצמי ונכונות ללחום באנטישמיות. ריינהרץ מציין שלאיסטרטגיה האקטיביסטית שלהם היה הרכה מן המשותף עם זאת של הציונות, כפי שהתפתחה לאחר מכן.

למרות שאותם ליברלים מערביים אשר התקרבו לציונים המשיכו לטעון כי ארצותיהם, לרבות גרמניה, הינן יוצאות דופן, היה מקובל עליהם לראות במצבם של יהודי מזרח אירופה מקרה לדוגמא, שממנו ניתן ללמוד על מצבם של כלל היהודים. אולם רוב היהודים הליברליים שבמערב עדיין ראו בציונות לאומיות חילונית מפורשת, המאיימת ישירות על תוכניתם להשתלב במדינותיהם.

הפוליטיזציה הפנימית של הציונות החלה עם המחלוקת בשאלת התרבות, אשר

לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות

התהוות הלאומיות היהודית הינה לכל הדעות מן התופעות הגורליות ביותר בקורות היהודים בתקופה המודרנית. אין תחום בחיי היהודים ואין זרם וארגון ביהדות זמננו שלא הושפעו עמוקות מהמהפכה שחוללה הציונות. ללאומיות היהודית בגילוייה השונים התלוותה גם תמורה מרחיקת לכת בדפוסי הפוליטיקה שהיו נהוגים על ידי היהודים כישות קיבוצית. הפוליטיקה החדשה הזאת הגבירה והאדירה את יכולתם של היהודים לעצב את עתידם.

בשנים האחרונות חלה פריחה מרשימה בחקר הלאומיות של כלל עמי העולם ובביאור משמעויותיה של התופעה מבחינה מושגית. במקביל נעשו רוויזיות בהבנתו ההיסטורית את תהליכי ההתבוללות, מחד, ואת ההישרדות של היהודים בעידן המודרני, מאידך.

ספר זה הוא פרי נסיונם של מיטב החוקרים להעקיף מחדש, לאור התפתחויות אלה במחקר, על ההתנסות ההיסטורית של היהודים בתופעת הלאומיות. תריסר המאמרים הכלולים בקובץ מאירים היבטים שונים של הלאומיות היהודית ומציגים פרספקטיבות חדשות להבנת שורשיה ההיסטוריים, רב־גוניותה, גילוייה הפוליטיים והתרבותיים וזיקותיה ליישוב היהודי בארץ־ישראל ולמדינת ישראל המתהווה.

דאנאקוד 185-378